

ARATÓ ANDRÁS

Civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon

Lengyelországban, ahol először indult meg a küzdelem a szovjet típusú rendszer lebontásáért, átfogó stratégiát dolgoztak ki a civil társadalom újjáépítésére. A stratégia sikereiből és kudarcaiból ma már megtudhatjuk, milyen hatalmas lehetőségek rejlenek a civil társadalmat létrehozó politikai átalakulásban, s egyben megismerhetjük ennek az átalakulásnak a belső problémáit is. Minthogy a civil társadalom újjáépítésének modelljét számos más kelet- és közép-európai országban is átvették (importálták vagy újra felfedezték), felmerül az a fontos kérdés, hogy mennyire kötődik e program alkalmazhatósága egyetlen ország nagyon sajátos történelmi hagyományaihoz és tapasztalataihoz, valamint az adott történelmi korhoz, melyben a szovjet birodalom életképességét még senki nem vonta kétségbe. A magyarországi események vizsgálatából kitűnik, hogy a program, új változatban, egy merőben más történelmi időszakban és egy egészen más országban is kulcsszerepet játszhat, mint ahogy meg is történt az 1989-es rendszerváltások, illetve „forradalmak” idején. Magyarország példájából azt is megtudhatjuk, hogy az átmenet során, majd azt követően — mint arra lengyel elemzők már rámutattak — az előzőleg megszerveződött civil társadalom demobilizálódik, és ha nem is végleges, viszonylagos passzivitásba süllyed. A kormányváltás utáni magyarországi fejlemények nemcsak a hanyatlás okait mutatják, hanem az újjáéledés lehetséges útját is. Annyi bizonyos, hogy ez utóbbit jelenleg csak az ideológiai konfliktusának szintjén elemezhetjük.

Minden fogalomnak megvan a maga története. A civil társadalom kategóriája, mely meghatározta a „kommunizmus bukásának” drámájában

részt vevő szerepből önértelmezését, az 1989-es események után egyszereiben kérdésessé vált. Noha a fogalmat egyre többen ismerik és alkalmazzák, jelentőségét mégis mind gyakrabban kétségbe vonják; némelyek szerint mára már elvesztette tudományos relevanciáját. Úgy tűnik, ez a bírálat és radikális ellenzékiesség szelleméből született kategória a társadalomépítés és a napi politika megértésére és orientálására már nem használható. Sőt, normatív és empirikus vonatkozásainak összeolvadása akadályozhatja az elemzéshez szükséges megfelelő fogalmi keret kidolgozását, ami pedig elengedhetetlen ahhoz, hogy a politika küzdőterére lépő erők megbirkózhassanak az eléjük kerülő, mind összetettebb problémákkal.

Két ok azonban mégis amellett szól, hogy a kommunizmus utáni időszakot a demokratikus civil társadalom szempontjából vizsgáljuk. *Először* is, nyilvánvalóvá vált, hogy a kommunista uralom felszámolása nem vezet el automatikusan a demokratikus, liberális és hatékony társadalmi-politikai berendezkedés kialakításához. Az átmenet kritikai elmélete így annál szükségesebbé válik, s egy ilyen kritika normatív megalapozást igényel. A civil társadalom fogalmának demokratikus és liberális változata pedig továbbra is fölöttébb vonzó lesz azok számára, akik — akárcsak e sorok írója — kételkednek abban, hogy a normatív alapok lerakása megtörténhet a máshol létrejött intézményrendszerek egyszerű utánzásával, vagy a megszakadt hagyományok pusztta felélesztésével.¹ A fogalom jelenlegi használata a demokratikus *megújulás* lehetőségére, a demokratikus forradalom hosszú távú beteljesítésére utal, és ezt az elképzelést a kialakulóban lévő demokráciák — kivált az intézményépítés szakaszában — eredeti és egyedülálló módon gazdagíthatják. A demokratikus megújulásban persze igen fontos szerepet játszhat az átvétel és a hagyományok felelevenítése. A nyugati országokban létrejött civil társadalom az intézmények bő választékát kínálja, melyből a kritikus szem kikeresheti, beillesztheti a neki megfelelőt. Sőt, a megújulás voltaképpen akkor lesz zökkenőmentes, ha a rajta munkálkodóknak nem kell a kezelhetetlen mennyiségű problémák mindegyikére teljesen eredeti megoldást találniuk. A demokratikus civil társadalom kiépítésének terve ugyanakkor Kelet-Európa egyik legrokonszenvesebb hagyományát viszi tovább, hiszen az e cél érdekében folytatott küzdelmek már vagy tizenöt éve, a kommunista rendszerben elkezdődtek, megteremtve a maguk jellegzetes értékeit és szimbólumait, reprezentatív személyiségeit. Ez a hagyomány, más tradícióktól eltérően, a kritikus elemzés és felülvizsgálat után is folytatható.

Másodszor: bár gyakran elhangzik a vád, hogy a civil társadalom fogalma differenciálatlan, ez az állítás a kategóriának csak a polemikus, a társadalmat az állammal szembeállító változatára igaz. Tágabb értelmezése azonban egyrészt lehetővé teszi, hogy a fogalom gyakorlati, az ellenzéki mozgalmakban kialakult használatától — itt a polemikus dualizmusnak jutott fontos mozgósító szerep — megkülönböztessük az elmélet alkalmazását, amely a társadalom jóval összetettebb topográfiáját feltételezi;

másrészt kiindulópontot ad a kategória belső differenciálásához is. Hadd vázoljam itt fel a civil társadalom fogalmáról alkotott saját *elméleti* értelmezésemet.

Véleményem szerint a civil társadalom a gazdaság és az állam közötti társadalmi interakció szférájaként értelmezendő; ez a szféra mindennek előtt a nyilvánosságból és a különböző társulásokból tevődik össze. A modern civil társadalmat az állampolgári kezdeményezés és az önmozgósítás változatos formái hozzák létre és a társadalmi differenciálódást stabilizáló jogrendszer, mindennek előtt az alanyi jogok intézményesítik. Mindazonáltal félrevezető lenne, ha a szűk értelemben vett állami közigazgatáson és a gazdasági folyamatokon kívül eső társadalmi élet egészével azonosítanánk. A civil társadalmat először is meg kell különböztetnünk a pártok, a politikai szervezetek, a politikai nyilvánosság s különösen a parlamentek politikai társadalmától. Kétségtelen, hogy a politikai társadalom általában a civil társadalomból nő ki, és szervezeti valamint kommunikációs formáik gyakran megegyeznek. Am a politikai társadalomnak az államhatalom ellenőrzésére és részben megszerzésére törekvő, az államhatalommal szorosan összefonódó struktúrái nem engedhetik meg maguknak, hogy a stratégiai kritériumokat a normatív integráció és a nyitott kommunikáció elvei alapján szerveződő civil társadalom játékszabályainak rendeljék alá. A kommunikáció a politikai társadalomnak még a parlamentekben gyökerező nyilvános szférájában is jelentős formái, bár olykor csak időleges korlátozásoknak van alávetve. A civil társadalom politikai szerepe ezzel szemben nem kapcsolódik össze közvetlenül a hatalom ellenőrzésével, illetve megragadásával, hanem sokkal inkább abban áll, hogy a demokratikus társulások és a kulturális nyilvánosság szférájában zajló szabad viták közvetítésével gyakoroljon befolyást a hatalomra. Ez a politikai szerep semmiképp sem koncentrált és nem is hatékony. Éppen ezért feltétlenül szükség van a politikai társadalom közvetítésére a civil társadalom és az állam között, mint ahogy arra is, hogy a politikai társadalom ne szakadjon el a civil társadalomtól.

Emellett a civil társadalom megkülönböztetése egyrészt a gazdaságtól, másrészt a politikától és az államtól mintha azt sugálná, hogy a kategória valamiképpen a szűk értelemben vett államon, gazdaságon és politikai társadalmon kívül eső összes társadalmi jelenséget magában foglalja. A jelenségkör azonban, amelyet leír, csupán a társulások és az önszerveződések viszonylataira, valamint a szervezett kommunikációra korlátozódik. A civil társadalom fogalma valójában normák, szerepek, szokások, szakismeretek és függőségi formák világának csak egyik dimenzióját jelöli, illetve sajátos kiindulópontot ad ahhoz, hogy ezt a világot a tudatos társulások létrehozása és működése felől szemléljük (Arato 1991).²

A közelmúlt tapasztalataira tekintettel definícióm különbséget tesz a *mozgalomként*, illetve intézményként értelmezett civil társadalom között, amit többnyire elmulasztanak megtenni azok, akik a fogalmat az egyik vagy a másik értelemben alkalmazzák. Számos mai kelet-európai szerzővel

együtt döntő jelentőséget tulajdonítok a mozgalmi formának a civil társadalom intézményesítésében, és igen fontosnak tartom a civil társadalom jellegét meghatározó szervezkedéseket. Azonkívül, az új társadalmi mozgalmak nyugat-európai elemzőivel egyetértve, úgy vélem, hogy a kevésbé átfogó vagy csak a lehetőség szintjén létező mozgalmak is kulcsszerepet játszanak a demokratikus és liberális intézmények szellemének ébren tartásában, sőt továbbfejlesztésében (lásd mindenekelőtt Touraine 1982). Emellett nemcsak civil társadalom, gazdaság és állam között teszek különbséget, mint Gramsci, hanem — csatlakozva néhány mai kutatóhoz — a politikai és a civil társadalom között is.³ Végül, a neohegeliánusok nyomán, úgy gondolom, hogy kivált az intézményesült civil társadalomnak a jogok és a törvények, a társulások és a kulturális nyilvánosság a legfőbb oszlopai. Az ortodox hegeliánusokkal ellentétben és összhangban a jogrend modern elveivel, a tulajdon intézményét a gazdaság szférájába tartozónak tekintem, mivel elsősorban pragmatikus politikai megfontolások védik, és az alapjogoknak csak egy igen szűk körében talál támasztékra. A civil társadalom differenciálódása fölött korunkban nem annyira az abszolút tulajdonjogok, mint inkább a személyiséghez (magánszféra) és kommunikációhoz (nyilvános szféra) fűződő jogok öröködnék. Véleményem szerint a másodlagos jogok által védett tulajdoni és szerződési intézmények a *gazdasági társadalom* sarkköveit jelentik, s ez a gazdasági társadalom úgy közvetíti a civil társadalom és a piacgazdaság között, ahogy a politikai társadalom a civil társadalom és az állam között.

Definícióm, bár nem kizárólag a kelet-európai politika interpretálása alapján fogalmaztam meg, nagyjából összhangban van a civil társadalom rekonstrukciójának e térségben kirajzolódó irányával. Egyrészt értelmező jellegű — s mint ilyen tekintetbe veszi, hogy mit jelent a civil társadalom a fogalmat használó aktoroknak (az értelmiségieket is beleértve) —, másrészt analitikus és objektíváló, azaz a külső megfigyelő szemével vizsgálja az intézményeket és a mindennapi gyakorlatot. Ily módon a civil társadalom megteremtésében résztvevők nézeteinek pusztá reprodukálása helyett rávilágítok elképzeléseik belső ellentmondásaira és külső korlátaira. Az így kialakított szintetikus definíció alkalmazása azt jelenti, hogy minden lépésnél tanulmányoznunk és értelmeznünk kell az aktorok szándékait, kijelentéseit, érveit és mondandóját csakúgy, mint azokat a lehetőségeket és korlátokat, melyek szándékaik útját egyengethetik, akadályozhatják, járhatatlanná tehetik, vagy egészen más irányba terelhetik.

1. A LENGYEL FEJLŐDÉS

A kelet-európai civil társadalom rekonstrukciójának terve, jöllehet nem minden előzmény nélkül (Kolakowski 1978), az 1970-es évek derekán és

végén született meg Lengyelországban. Ez a stratégia Adam Michnik írásaiban (1979; 1988 [1976]) pozitív és negatív tapasztalatokon alapul, tanulási folyamatban formálódott. Michnik szerint az adott geopolitikai helyzetben, a Szovjetunió által uralt, kikezdehetetlen birodalmi rendszerben nem lehetséges teljes társadalmi átalakulás sem alulról jövő forradalom — az 1956-os magyar események —, sem felülről kezdeményezett reformok — az 1968-as csehszlovák kísérlet — mintájára. Nemcsak azért, mert a kelet-európai országok biztosan számíthatnak a szovjet katonai beavatkozásra, hanem azért sem, mert a térség uralkodó elitjei és pragmatikusabb gondolkodású vezetői megtanulták, hogy minden komolyabb, felülről indított reformtörekvés a monolitikus párton belüli szakadáshoz és a társadalom mobilizálásához vezet, s végül azt eredményezi, hogy az irányítás kicsúszik a reformerek kezéből. Mindazonáltal a lengyelországi tapasztalatokból, kivált az 1956-os, 1970-es és 1976-os munkástüntetésekéből kitévnik, hogy bár nem minden szovjet típusú országban, de jelentős változásokat lehet elérni, ha az aktorok megmaradnak bizonyos korlátok között.

Michnik szerint az ilyen változásban érdekelt ellenzéknek ki kell dolgoznia az *alulról kezdeményezett radikális reform* programját, amely a független „társadalomhoz”, a „közvéleményhez” szól. A hatalomra gyakorolt nyomással a társadalom, a közvélemény jelentős engedményeket csikarhat ki mindaddig, amíg ezek nem sértik a Szovjetunió geopolitikai érdekeit, és nem teszik kérdésessé az állami szférában kulcspozíciókat elfoglaló uralkodó párt hatalmát. Michnik arra hivatkozott, hogy ebben a küzdelemben a mérsékelt vagy pragmatista pártvezetők is vonakodó reformerekké, ad hoc partnerekké válhatnak, még ha valódi szövetségükre nem is lehet számítani. A reform valódi hajtóereje tehát csak alulról jöhet. De pontosan honnan?

Figyelemre méltó, hogy Michnik érvelése, láthatólag ellentmondásos módon, egyszerre hivatkozik a független társadalomra, és posztulálja ennek a független társadalomnak a létrehozását, mint a társadalmi szférát gyökeresen átalakító, a pártállamot pedig érintetlenül hagyó dualisztikus program célját. Az utóbbi kitétel egy másik potenciális ellentmondást fed fel, visszajára fordítva az elsőt. Michnik totalitarizmus-elméletében ugyanis a pártállam az *egész* társadalmat áthatja és ellenőrzi, és így a független társadalmi szféra kialakítása semmiképp sem hagyhatja érintetlenül a párt hatalmát az államon belül.

Michnik maga erre az ellentmondásra mindenekelőtt politikai-egzisztenciális választ adott, mint ahogyan az új szervezet, a KOR (Munkavédelmi Bizottság) is, amelynek alapításában részt vett. Úgy kell cselekednünk — szól a válasz —, mintha már rendelkezznénk az egyesülés, a gyülekezés és a kommunikáció jogával (a civil társadalom alapjogai!), és ha így cselekszünk, azzal éppen ezeknek a jogoknak az intézményesítését mozdítjuk majd elő. Ebből kiindulva a KOR nemcsak önmagát szervezte meg, hanem egyes munkáskerületek önszerveződéséhez is jogi, újságírói,

gazdasági és szervezeti támogatást nyújtott. A civil társadalom kialakulásának és védelmének ez a programja öltött testet a mozgalomban, illetve kezdeti formájában, bár a KOR a mozgalomnak csak az egyik fontos szerve volt, drámai szerepet vállalt az 1980 nyarán indult sztrájkorozatban, mely augusztus 31-én és a rákövetkező napokban elérte a civil társadalom néhány alapjogának, mindenekelőtt a szabad szakszervezetek alakításához való jognak az intézményesítését.

Az új stratégia első sikerei persze nem pusztán a politikai-egzisztenciális szempontokkal kiegészített szellemi tevékenység eredményei. A civil társadalom, mint mozgalom nem *ex nihilo* termett elő. Michnik maga is hangsúlyozta, hogy a lengyel munkásság egy sor olyan történelmi tapasztalatot szerzett, melyekből levonva a kellő tanulságokat tudatára ébredhet mind saját erejének, mind korlátainak. Emellett, mint egyik híres könyvében írja, a lengyel egyház története azt bizonyítja, hogy egy független intézmény is jelentős jogokat szerezhethet és őrizhet meg mindaddig, amíg egyértelműek maradnak szervezetének határai (Michnik 1979). Az az előbbi példák, figyelembe véve a mezőgazdasági magántermelés továbbélését is, arra látszottak utalni, hogy a totalitarizmus elmélete, meglehetősen hasznos fegyvere a vitában, mégsem illik igazán a lengyel társadalomra. Mint Kolakowski már 1971-ben kifejtette: igaz ugyan, hogy a szovjet típusú társadalmak uralmi szerkezetében totalitárius elvek érvényesülnek, ezek az elvek mégsem kerekedhetnek teljesen felül a társadalom jórészt öntudatlan és szervezetlen, spontán ellenállása következtében (Kolakowski 1978). A spontán társadalmi ellenállás fogalmát, mely Leszek Kolakowskinál korábban csak amolyan maradékkategória volt, az 1970-es évek lengyel szociológusai részletesen kidolgozták, és rámutattak arra, hogy a társadalmi kapcsolatok bizonyos független körei és hálózatai (barátok, kollégák, informális munkakollektívák, informális támogatási és segítségnyújtási rendszerek, kölcsönösségen alapuló gazdasági kapcsolatok) megmaradtak, sőt továbbfejlődtek, kivált azok után, hogy az 1956-os megrázkódtatásokat követően lényegesen enyhült a rendszernek a magánszférára nehezedő nyomása (Wojcicki 1981).

A lengyel társadalom tehát önszerveződése során támaszkodhatott saját mikrostruktúráira és történelmi tapasztalataira, valamint intézményi modellekre is. A körülmények e sajátos együttese Lengyelországot a szovjet birodalom összes többi államától megkülönböztette. Jóllehet a civil társadalom megszilárdult intézményeiről jobbik esetben is csak a katolikus egyház összefüggésében beszélhetünk, különböző szintű, független vagy inkább viszonylag független társadalmi élet mindenhol létezett, s e független társadalmi élet egyes körei (kivált a munkásoké és az értelmiségieké) már ki is állták a próbát a politikai és társadalmi konfliktusokban. Az az elképzelés, hogy e civil társadalmat majd egy olyan mozgalom fogja megteremteni, mely saját intézményesítését is célul tűzi, előfeltételezte a társadalom különböző szintjein élő független sejteket, s nem a totalitárius elmélet atomizált, az államnak teljesen kiszolgáltatott

individuumaira támaszkodott, hanem társuló és kommunikáló egyénekre. Habár a kommunista rendszer tényleg megpróbálta végletesen alárendelni az államnak az egyént, kísérlete hosszú távon sikertelennek bizonyult.

Így tehát a KOR stratégiája kezdetben „csak” arra irányult, hogy a társadalmi függetlenség már *ténylegesen* létező köreit egy reformmozgalom formájában (Kuron 1987) jogilag intézményesített struktúrákká alakítsa. Legalább tisztán elméletileg feltételezhető volt, önellentmondás nélkül, hogy egy ilyen átalakulás nem szűkítené a pártállam hatalmát, hanem csak az ellenőrzése alól kicsúszott társadalmi szféra státuszán változtatna. Azt azonban akkor még nem ismerték föl (vagy ha fölismerték, taktikusan hallgattak róla), hogy ez nem lehetséges megváltozása a pártállami szféra státuszának változása nélkül (lásd *Társadalmi szerződés* 1987; továbbá Kis János korábbi cikkei). A civil társadalom egyes alapjogainak formális megadása jogilag jelentéktelen maradt (jóllehet nem politikailag, míg elég erős volt a mozgalom), ameddig az állami struktúra az uralkodó párt korlátlan hatalmán alapult, és nem hozta létre az alkotmányosságot, ha másként nem is, legalább egy tekintélyelvű *Rechtsstaat* formájában (Arato 1982).

A civil társadalom újraépítésének programja szigorú értelemben nem volt forradalminak nevezhető, még akkor sem, ha az olyan jelszavak, mint „új evolucionizmus” vagy „radikális reformizmus” csak nagyon tökéletlenül fejezik ki stratégiai tartalmát. A program radikális volt abból a szempontból, hogy „alulról induló” kezdeményezésekre számított, és a létező szovjet típusú társadalom strukturális átalakítására törekedett. Mindamellett, az összes reformhoz hasonlóan, „önkorlátozással” élt, amennyiben nem kívánt változtatni bizonyos intézményi adottságokon (az egypártrendszeren) és a fennálló geopolitikai viszonyokon (Lengyelország helyzetén a szovjet tömbön belül). A programban azonban mégis volt valami forradalmi, mivel a sérthetetlennek tartott intézményi kereteket is úgymond át akarta rendezni, hogy az állam és a társadalom viszonyát kizárólag a politikai kiváltságok alapján szabályozó monolitikus rendszerből dualisztikus társadalmat hozzon létre, ahol ezeket a viszonyokat az egyezkedés és a kompromisszum jogi garanciáinak és intézményeinek valamiféle (homályosan értelmezett) együttese hangolja össze. Véleményem szerint az „önkorlátozó forradalom” Kuron által bevezetett és Jadwiga Staniszkis által népszerűsített fogalma írja le a legtökéletesebben az új stratégia szerint kívánatos változást (Staniszkis 1984). Michnik és Kuron gyakran elismételte, hogy az áhított „forradalomnak” nemcsak a birodalom periferiáján élő országokra nehezedő geopolitikai kényszerek miatt kellene önkorlátozónak lennie, hanem azért is, mert a térség rossz emlékeket őriz a jakobinus-bolsevik típusú korlátlan társadalmi forradalmakról. Elkerülendő, hogy a szándékok ellenére újabb, a demokratikus civil társadalom kiépülésével megintcsak összeegyeztethetetlen autoritárius állam kerüljön hatalomra, következetesen le kell mondani a társadalmi forradalmak klasszikus eszközeiről: az elitizmusról, az erőszakról,

a demagógiáról, egyszóval mindarról, amihez a forradalmárok a múlttal való teljes szakítás képtelen vágánytól hajtva folyamodnak. A forradalmak történetéből levont tanulságok lényeges dimenzióját alkották a civil társadalom megteremtésére irányuló új törekvéseknek.

2. A SZOLIDARITÁS TANULSÁGAI

Kétségtelen, hogy míg az „új evolucionizmus” fogalma egy korábbi korszakot félmjelzett (1976–1979), azt, amikor a szűk körű demokratikus ellenzék még védekező állásba kényszerült Lengyelországban, addig az „önkorlátozó forradalom” gondolata már offenzív stratégiát sugallt, háta mögött egy gyorsan növekvő, figyelemreméltóan egységes társadalmi mozgalommal, a *Szolidaritással*. Ez a mozgalom persze nem egyszerűen az új stratégia vagy az értelmiségiek szervező tevékenysége nyomán lépett elő. Annak a hatalmas, kezdetben teljesen spontán ipari sztrájkmozgalomnak a kialakulását, amelynek résztvevői többségükben új szereplői voltak a politikának, megelőzték Lengyelország gazdasági helyzetének drámai megromlása az 1970-es évek végén, majd a kormány adminisztratív áremelő intézkedései 1980-ban. A politikai hálózatok és kommunikációs formák kifejlesztésében az új stratégia elveit követő és aktívan tevékenykedő értelmiségi és munkáscsoportok döntő szerepet játszottak a mozgalom megszervezésében, a központi követelések megfogalmazásában, a hatóságokkal folytatott tárgyalásokban, valamint a mozgalom vezető posztjain szakértői-tanácsadói testületeiben. Az ő befolyásuknak köszönhető, hogy a Szolidaritást, az egész szovjet impérium első szabad, autonóm szakszervezetét, egyre inkább úgy tartották számon — s a szervezet is eképpen tekintett magára —, mint a független civil társadalom első, de csak az első törvényes intézményét. A Szolidaritás sohasem volt forradalmi mozgalom, s nem is kizárólag munkástagságának érdekeit szolgáló szervezet, hanem mindenekelőtt a „társadalom felszabadítását” tűzte céljául (lásd Touraine et al. 1983). A valóságban ez azt jelentette, hogy a jelentősebb társadalmi rétegek önszerveződését kívánta támogatni, és nem e rétegek képviselőire törekedett valamiféle új avantgardként. E programját, mely a független szakszervezetet a KOR-hoz tette hasonlatossá, csak éppen jóval kiterjedtebb és erősebb változatban, a Szolidaritás sem a győzelmek, sem a vereségek idején nem adta fel, kitartott mellette 1981 elején, a Paraszt Szolidaritásért és a független diákszövetségért folytatott harcok során, kitartott ugyanaz év novemberében a tűzoltó tisztiiskolások szervezetének megalapításáért vívott küzdelmek megghiúsulásakor is.

A Szolidaritás mégsem tudott megmaradni az eredeti program — a civil társadalom újraépítése — keretei között. Először is, a mozgósított széles társadalmi rétegek szinte semmilyen tapasztalattal nem rendelke-

tek a tiltakozó akciók és az ellenzéki tevékenység terén. Kezdetben könnyű volt tartaniuk magukat az önkorlátozás stratégiájához, ám a későbbiekben, a forradalom utáni elvszerű, normatív tevékenység során ez alighanem egyre nehezebbé vált. A szervezet kiterjedésével és ezzel párhuzamosan a mélyülő és mind kilátástalanabbá váló gazdasági válsággal nagyon hamar megjelent a fundamentalizmus, és egyfajta szakadás következett be a pragmatista vezetés és a tagság számos csoportja között. Ez utóbbiak is megoszlottak: a Touraine-kör felmérései szerint a különböző munkáskerületek demokratikus, nemzeti vagy ouvrierista beállítottságúak voltak. A fundamentalizmus csíráját mindhárom irányzat magában hordozta, és ezzel veszélyt jelentett nemcsak a hatalomra, hanem magára a Szolidaritásra is. A meg hasonlottság eredménye az lett, hogy vagy azért bírálták a vezetőséget (véleményem szerint következtelenül), mert nem elég demokratikus, vagy azért, mert nem elég radikális. Emellett, mivel a szervezet minden társadalmi konfliktusban meghatározó szerephez jutott és egyre szélesebbé vált, újabb és újabb értelmiségi csoportok csatlakoztak hozzá, merőben más programokat hirdetve, mint a kezdeti időszak legjelentősebb szakértői és tanácsadói, akik a civil társadalom rekonstrukcióján munkálkodnak.⁴ Kivált a KPN-hez (Szövetség a Független Lengyelországért) hasonló nemzeti forradalmi beállítottságú csoportok törekvései találtak visszhangra a vezetéssel elégedetlen tagság körében. Bár a Szolidaritásnak sikerült valahogy a radikális ouvrierista követeléseket beépíteni az ipari öngazgatás programjába, az önkorlátozás elvét már semmiképp sem lehetett természetes módon összeegyeztetni a nacionalista fundamentalizmussal. A Szolidaritás decentralizált szervezetének köszönhetően a különböző irányzatok ellenére egységes mozgalom maradt, a hanyatlás idején is az erő látszatát kelteve. Ráadásul a fundamentalisták a hangadók szerepében hozzájárultak ahhoz, hogy olyan légkör alakult ki, melyben a hatóságokkal való végső összeütközés elkerülhetetlennek látszott. Ebbe persze a hatalom is jócskán besegített, mivel mindent elkövetett azért, hogy ne kelljen komoly tárgyalásokba bonyolódnia.

Az az elképzelés, hogy a civil társadalom majd egyetlen kiterjedt mozgalom közvetítésével fog újjászerveződni, méghozzá a dualisztikus önkorlátozás szűk keretei között, igencsak életképtelennek bizonyult. *Először* is, nyilvánvaló volt, hogy a pluralista civil társadalom megteremtésének célja nem egyeztethető össze az egyetlen, egységes mozgalom gondolatával. Bár folyamatosan szaporodtak a függetlenség új kis szigetei, szembe találva magukat a hatalom monolitikus tömbjével, ezek mindig beleolvadtak politikailag a munkásmozgalomba, amely az érdekek és identitások sajátos együttesét képviselte. A Szolidaritás nem volt politikai párt, ugyanúgy érdekkifejezésre és identitásteremtésre törekedett, mint a többi kifejtetlen mozgalom, szövetség vagy szervezkedés, de persze az óriásmozgalommal nem vehették fel ezen a téren a versenyt az aprócska szervezetek és szövetségesek. Ilyen körülmények között bármilyen szociális javaslat, bármilyen gazdasági kezdeményezés született, csak akkor vált

komollyá, ha először a Szolidaritás tette magáévá. Véleményem szerint ez a pozíció, és nem a Szolidaritás vezetőségének állítólagos tekintélyelvűsége volt az, ami az értelmiség egy részét, kivált az 1981. évi december 13-i vereség után arra készítette, hogy a mozgalmat monolitikusnak, autoriternek, sőt neobolseviknak és „totalitáriusnak” bélyegezze.

Másodszor: a társadalom dualisztikus rekonstrukciójára törekvő elképzelése, amely az állami szférát vonakodva bár, de meghagyja érintetlenül az uralkodó párt kezében, önmagában is megvalósíthatatlannak tűnt, a hatalmas és meglehetősen egységes társadalmi mozgalom terebélyesedésével és fokozatos átpolitizálódásával pedig egyre tarthatatlanabbá vált.⁵ Ebben a helyzetben a dualizmus szélsőséges polarizációhoz vezetett, s egy időre a politikában minden holtpontra jutott, ami a gazdasági válság miatt még inkább a katasztrófa szélére sodorta az országot. A széles körű, mégis korlátok közé szorított, alulról induló demokratikus mobilizáció sajátos szituációt teremtett: az egyik küzdőfél továbbra is kezében tartotta az adminisztratív hatalmat, ám elvesztette legitimitását, míg a másik küzdőfél jelentős demokratikus legitimitást szerzett, anélkül, hogy bármiféle adminisztratív hatalmat birtokolt volna. A politikai élet megbénult. A társadalom egyetlen eleme sem volt képes arra, hogy véghezvigye a gazdaság radikális reformját, vállalva a kikerülhetetlen takarékoskossági intézkedéseket is. A legitimitását veszített rendszer 1981-ben nem tudott többé áldozatokkal járó gazdasági változásokat kezdeményezni, olyanokat mint 1980-ban, amikor a sztrájkmozgalom először szállt szembe az áremelésekkel. Állami hatalom hiányában azonban a Szolidaritás sem tudott gazdasági reformokat bevezetni, s felelősséget sem vállalhatott olyan programokért, melyeket részvétele nélkül fogadtak el. És mégis, a két félnek, vagy legalábbis a rendszer reformereinek és a Szolidaritás szakértőinek nézetei valószínűleg nem sokban különböztek egymástól. A tárgyalásos kompromisszum mégis lehetetlen volt a Walesa és Kuron körül szerveződő Szolidaritás-vezetőség, valamint az egyházhoz kapcsolódó harmadik pártok kétségbeesett kísérletei ellenére. Ám minden olyan megoldás, mely a pártállam alárendelt partnereként juttatta volna szerephez a Szolidaritást, csak az új nehézségekért viselt felelősség terhét rakta volna a szervezet vállára, anélkül valódi hatalmat adott a kezébe, és lehetőséget arra, hogy tagságának engedményeket biztosítson.

A döntéshozatalban egyenlő részvételt biztosító bármilyen elrendezés viszont a rendszert azzal fenyegette volna, hogy feloldódik a felmérhetetlenül népszerűbb Szolidaritásban. A helyzet megoldhatatlannak bizonyult, s ez véleményem szerint kedvező feltételt teremtett az egyetlen geopolitikailag elképzelhető erőszakos megoldáshoz hallgatólagos támogatásához. Mert bár a szervezett társadalom megőrizte potenciális erejét, mind jobban megrettent saját hatalmától és következményeitől: a politikai bénultságtól és a megoldatlan gazdasági válságtól.⁶ Ez tehát szükségképpen csak negatív erő volt: lehetetlenné tette a megoldásokat, anélkül, hogy alternatívákat kínált volna. A Szolidaritás népszerű maradt, ám negatív

hatalmával a gazdasági összeomlásból nem tudott kiutat mutatni. Támogatás nélkül viszont hiába dolgozott volna ki bárki bármilyen valószínűnek tűnő tervet a megoldásra. Jaruzelski volt az egyetlen, aki rendelkezett egyáltalán ilyen tervvel, bármennyire visszatetszést keltett akkor és képtelennek látszik mai szemmel elgondolása. Amellett, hiába sürgették a fundamentalisták a forradalmi választ, az annál félelmetesebbnek tűnt, minél inkább afelé mutatott az események logikája. A legkülönbözőbb társadalmi csoportok, a Szolidaritás mérsékelt vezetőségétől a katolikus egyház püspöki karáig és a katonai vezetésig mind egyetértettek abban, hogy a forradalom egyenlő a lehető legrosszabbal, az egyébként is Damoklész kardjaként állandóan a fejük felett lebegő szovjet beavatkozással. Végül, a Szolidaritás terebélyesedésével, a rendszer előtt hovatovább nem is maradt más megoldás, csak a katonai erőszak, és a behívottak, valamint a fiatal tisztek elégedetlensége miatt még ez a lehetőség is elveszhetett, ha nem sietnek kihasználni.

A Szolidaritásnak veresége, amelyet az 1981. december 13-án kihirdetett szükségállapottal elszenvedett, azt bizonyítja, hogy a civil társadalom nem létezhet hosszú távon egyetlen erőteljesen mobilizált mozgalom formájában, megfelelő intézményesítettség nélkül. Azonkívül egyértelművé vált, hogy az egyetlen, elszigetelt jogszabályon, a szakszervezet törvényesítésén alapuló intézményesítettség semmiféle védelmet nem nyújt a kizárólagos hatalmú, rendítetlen pártállammal szemben, mely jogi garanciák nélkül bármit bármikor visszavonhat. Alkotmányosság nélkül egy alkotmány önmagában nem biztosíthatja a civil társadalom sarkalatos jogait: az egyesülés és a gyülekezés szabadságát. És egy társadalmi mozgalom — legyen mégoly erős is — csak életének felfelé ívelő szakaszában működhet az alkotmányosság funkcionális megfelelőjeként. Ennek ellenére az 1980-as és 1981-es évek civil társadalomra orientált programja nem könyvelhető el a forradalom (1956) és a felülről indított reform (1968) mellett egy újabb tisztán negatív tanulási tapasztalatként, ahogy azt Michnik tette egyik korai munkájában.⁷ A szükségállapot és az elnyomás nem normalizálta a lengyel társadalmat, a Szolidaritást nem lehetett meg nem történné tenni, a *korábbi status quo* helyreállítása teljességgel elképzelhetetlen volt. A civil társadalom rekonstrukciójára irányuló stratégiát ráadásul sikerrel alkalmazták az 1980-as években néhány más államban is: Magyarországon, Jugoszlávia egyes részein és magában a Szovjetunióban.

A mozgalom veresége ellenére a lengyel társadalom megszervezése a Szolidaritás első korszakában egyáltalán nem volt hiábavaló. A statáriális rendszer képviselői, sőt még szovjet támogatóik sem érezhették magukat soha elég erősnek ahhoz, hogy a társadalmat alávetettségbe kényszerítsék. A mozgalom decentralizált szervezete, és az eddig példátlan mértékű társadalmi részvétel méginkább megnehezítette a rendteremtésre vállalkozó erők dolgát. A második nyilvánosság megszervezésének programját az 1980-as években sem adták fel, sőt nagy mértékben kiterjesztették

(lásd Ost 1990). Az évek során fokozatosan új csoportok, szervezetek, fórumok jelentek meg a legkülönbözőbb ügyek — környezetvédelem, béke, katonai szolgálat megtagadása, fogyasztói érdekvédelem, gazdasági és oktatási programok, s mindenekelőtt a szabad és független kiadói tevékenység — szolgálatában.⁸ A Szolidaritás mint szervezet is megmaradt; kezdetben, mint erősen decentralizált földalatti szervezet élt tovább néhány jelentősebb országos vezető irányításával. Később, az 1986-os amnesztia után, bebörtönzött képviselőinek kiszabadulásával, a félig titkos, félig nyílt szervezet működése csaknem teljesen nyílttá vált, jóllehet akkor még nem törvényesen. A kormánynak azok a kísérletei, hogy külön egyezsége jusson a püspöki karral, az episzkopátus egy részének kezdeti hajlandósága ellenére sorra kudarcot vallottak, és az egyház hamarosan módot talált arra, hogy helyi szinten továbbra is együttműködjön a független társadalmi és kulturális kezdeményezésekkel, országos szinten pedig közvetítő szerepet vállaljon.

Az 1980-as években formálódó civil társadalom egyrészt sokkal kiterjedtebb volt, mint az 1970-es években, másrészt nem egyetlen szervezeti központra épült, mint 1980-ban és 1981-ben. Ebben az időszakban számos szervezet, de még több ideológiai irányzat jelent meg a színen: a legkülönbözőbb változatokban fogalmaztak meg liberális, nacionalista, szociáldemokrata nézeteket és sokszor nyíltan bírálták a korábbi Szolidaritást.⁹ A kialakult helyzetben a Szolidaritás megmaradt képviselőinek, földalatti aktivistáinak — az értelmiségieknek éppúgy, mint a vitathatatlan tekintélyű Walesának — csak annyiban volt kiváltságos helyzete, hogy a rendszer igyekezett mereven elzárkózni tőlük (1987-ben mindvégig), míg más csoportok iránt több hajlandóságot mutatott a politikai tárgyalásokra.¹⁰ A visszaszerezett privilégium, a korábbi Szolidaritás emléke, valamint a páratlanul gazdag politikai tapasztalatok ezt a még mindig egységes csoportot olyan demokratikus ellen-elitté tették, mely egyedül volt alkalmas arra, hogy átfogó politikai cselekvésre vállalkozhasson a független társadalomban. Az 1980-as évek második felének önszerveződő civil társadalmi tehát nemcsak horizontális értelemben volt pluralizáltabb 1980–81-es elődjénél, ebben az időszakban már a vertikális differenciálódás is megindult a civil és a politikai társadalom között. Amikor 1988-ban Kiszczakkal és Jaruzelskivel az élükön a rendszer reformerei a munkásosztály újjáéledő elégedetlensége közepette rádöbbsentek, hogy nemcsak képtelenek kiutat találni a gazdasági és legitimitásválságból, de még a szovjetek támogatását is elveszthetik, éppen ennek, a civil társadalomból született politikai ellen-elitnek a köréből kerestek partnert radikális gazdasági reformjaik keresztülviteléhez.¹¹

A politikai formában új életre kelt Szolidaritás, bár társadalmilag jóval gyengébbnek mutatkozott, az egységes cselekvésre mégis sokkal alkalmasabbnak bizonyult, mint 1980-tól 1981-ig tevékenykedő nagy elődje. A hatóságok nem tartottak tőle annyira, viszont hatékonyabban tudott fellépni az egyezkedések és a tárgyalások során. S ami ennél is jelentő-

sebb, a független civil társadalomért folytatott, csaknem egy évtizedes közdelem után e Szolidaritás volt Lengyelországban az egyetlen olyan legitimitással rendelkező politikai szervezet, melyől a rendszer reformerei segísége számíthattak. A Szolidaritás legitimitása valódi volt ugyan, ám a pártnak a választásokon elszenvedett váratlan vereségével időszerrűtlenné váltak a párt reformereinek azok a tervei, hogy a domináns partner szerepében tárgyalásokat kezdhessenek. A Szolidaritás szintén tévedett mind saját identitását, mind lehetőségeinek határait illetően. Politikai szervezetként továbbra is a civil társadalom felépítésének programjához tartotta magát. Ennek megfelelően mindenekelőtt a szakszervezet újbóli legalizálását követelte, és kezdetben kényszerű engedménynek tekintette részvételét a politikai rendszerben. Csak amikor kiderült a tárgyalások során és az ezután következő választásokon, hogy a Szolidaritás erősebb a vártnál, akkor tette meg a döntő lépést s foglalta el helyét a politikai társadalom szférájában, immár Polgári Bizottság néven. Ám a civil társadalom felépítéséért küzdő nagy mozgalom dicső öröksége számos belső ellentmondással volt terhes, s ez a többpártrendszer megteremtésének nehézségeiben, majd később a parlament pártpolitikai fragmentálódásában is megmutatkozott.

3. A MAGYAR TRADÍCIÓK ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

Az 1980-as években a civil társadalom újraszervezésének stratégiáját más kelet-európai államokban is átvették, illetve újból kidolgozták. Magyarországon az 1970-es évek végén és az 1980-as években megjelenő korai szamizdat kiadványok körül csoportosuló „posztmarxista” demokratikus ellenzéket illeti az érdem. A dualisztikus lengyel elképzelést először Kis János és Bence György tette magáévá, jóllehet tisztában voltak vele, hogy a modell nem ellentmondásmentes és magyarországi alkalmazása különleges problémákat vet fel. Ők már az 1980–1981-es lengyelországi események előtt megértették, hogy az autonóm, önszerveződő társadalom és a rendíetlen pártállam léte sem logikailag, sem politikailag nem egyeztethető össze egymással (lásd a Hegedűs Andrással folytatott vitát a *Magyar Füzetekben*). Ennél is lényegesebb volt azonban az a körülmény, hogy Magyarországon a demokratikus ellenzék nem számíthatott a munkásszállyra, sem másmilyen működő társadalmi mozgalomra, amelynek nevében és támogatásával léphetett volna fel.

Ma már fogalmazhatunk általánosabban is. Magyarországon a független civil társadalom előtt nem állt olyan példa, mint Lengyelországban az egyház, és a magyar társadalom nem szerzett olyan történelmi tapasztalatokat, mint a lengyelek 1956-ban, 1970-ben és 1976-ban, amelyekből megtanulhatta volna, hogy egy radikális mozgalom bizonyos korlátok között jelentős eredményeket érhet el. A magyarok számára valójában

1956 jelentette az egyik döntő élményt, amiből le is vonták a megfelelő tanulságot, azt, hogy a radikális, kollektív cselekvés katasztrofális következményekkel jár. A másik történelemformáló élményük, az 1968-as kádárista reform viszont arra intette őket, hogy csak az egyéni érdektörkévek járhatnak így vagy úgy sikerrel. A szűkkörű ellenzék a példa, a buzdítás és a programjavaslatok erejével éppen ezt a lakosságba sulykolt politikai közömbösséget kívánta kikezdeni.

Szerencsére az 1968-as gazdasági reform következtében a magyar társadalom részleges modernizáción ment keresztül, és lényegesen enyhült a magánszférára nehezedő nyomás. Ennek a folyamatnak az eredményeként, alkalmasint még a lengyeleken is túltéve, független csoportosulások, hálózatok, technikák és kommunikációs formák alakultak ki, amik körül immár megszerveződhetett az alternatív avagy második nyilvánosság.

A rezsim, mely egyre inkább a Nyugat jóindulatától függött, s éppen ezért óvakodott attól, hogy a független gazdasági tevékenységet veszélyeztető légkör alakuljon ki, nem szánta rá magát arra, hogy komolyabb erőt vessen be e támogatási rendszer teljes elnyomására. Bár bevezettek néhány adminisztratív szankciót a szervezők ellen, a „második nyilvánosságot” nem hallgattatták el, sőt még azt sem tudták megakadályozni, hogy képviselői kapcsolatba lépjenek a kommunikáció hivatalos szférájával, kivált a társadalom- és a humántudományok terén.¹²

A Szolidaritás veresége ellenére a korai szamizdat elképzelései és javaslatai — köztük Kis János vezércikkei a *Beszélőben* — az 1980-as évek elején tudatosan a dualisztikus lengyel modellel operáltak. Kis János már 1982-ben hangsúlyozta, hogy a lengyel demokratikus ellenzék kudarcra nem hasonlítható 1956-hoz és 1968-hoz, s rámutatott arra, hogy a Szovjetunió nem rendelkezik kellő gazdasági erővel Lengyelország talpra állításához (Kis 1982).

Mínthogy Magyarországon nem létezett társadalmi mozgalom, Kis kénytelen volt jelentősen átdolgozni a lengyel modellt. A lengyelnél számbelileg jóval kisebb magyar demokratikus ellenzék nem volt abban a helyzetben, hogy közvetlenül támogathasson a pártállammal szemben egy már mozgásban lévő társadalmat önszerveződésében, és ezért a független tevékenység apró szigeteinek (*szamizdat* kiadványok, „szabadegyetem” és a szegényeket segítő csoport, a SZETA) megteremtése mellett, az ellenzéknek a közte és a rendszer között elhelyezkedő — Kis szerint kvázi-autonóm — csoportosulásokhoz és hálózatokhoz kellett fordulnia. Kis mindenekelőtt társadalomtudományokkal foglalkozó értelmiségiekre gondolt, akiket a rendszer megtűrt, sőt független szakértőként igénybe vett, továbbá a hatalommal kutya-macska barátságban élő „népi” írókra és követőikre, akiknek ideológiáját és a hivatalos eszmerendszerbe nem illeszthető „nemzeti” törekvéseit a hatóságok elutasították. A maga módján e csoportok mindegyike bírálta a rendszert, de összességében még mindig elfogadta azt a kádárista tételt, hogy nincs helye nyílt politikai cselekvésnek és befolyásolásnak, s hogy az ilyen irányú kezdeményezések

csak rosszat eredményezhetnek. Szembeszállva félelmeikkel, Kis egy vitában rámutatott arra, hogy az alternatív nyilvánosság szféráját megteremtő *szamizdat* léte önmagában már nem elég, s hogy az új helyzetben a változások magyar viszonyok között megvalósítható, ám mégis megfelelően mélyreható politikai programjára van szükség.

Ennek megfelelően az új programnak a *Beszélő*-ben megjelent első változatai tagadhatatlanul minimalisták voltak. Harcoljunk csak azért — írta Kis —, hogy már meglévő autonómiánk és kiváltságaink jogokká váljanak. Kis János megfogalmazása persze már magában rejtette azt a feltételezést, hogy a gazdasági nehézségek közepette a rendszer csak úgy őrizheti meg legitimitását, ha lépéseket tesz a törvényesség felé. Ez a gondolat később egy újfajta dualizmussá kristályosodott ki: a magyaroknak egyrészt új jogokat kell kivívniuk a magánjog területén — a lengyelországi civil társadalomnál némileg szűkebben érve ezt a területet —, másrészt a törvényesség megteremtésére kell törekedniük az állami szférában.¹³ 1985-ben a demokratikus ellenzéknek a társadalomtudósokkal és a népi írőkkel tartott monori találkozásán már egyértelműen kitűnt, hogy az új felfogás igyekszik túllépni a régebbi lengyel nézetek merev dualizmusán. Egyebek között számított arra, hogy az uralkodó párton belül is újjáéled a reformizmus. Végül, 1987-ben, a *Társadalmi Szerződés* című szamizdat vitáirban Kis és a *Beszélő* szerkesztői átfogó javaslattal álltak elő, mely főbb vonásaiban három elemet tartalmazott: 1. a függetlenedő és önszerveződő társadalom széles körű alkotmányos szabályozását; 2. az állam felosztását a valódi parlamentarizmus szférájára és az uralkodó pártnak fenntartott (ügyszintén erősen szabályozott) szektorra; valamint 3. a magántulajdonra és az ipari demokráciára támaszkodó gazdaság megteremtését. Tény, hogy Kisék minden eddigi, lengyel mintára kigondolt elképzelésnél radikálisabb javaslata éppen jókor született: a magyar gazdasági mechanizmus láthatóan akadozott, gomba módra szaporodtak az új társadalmi kezdeményezések, azonkívül a párt egy részének felkérésére 1986-ban már a radikális közgazdászok is kidolgozták és a *Fordulat és reform* című kiadványban közreadták az átfogó gazdasági reformra vonatkozó saját tervezetüket. 1987-ben és 1988-ban a különböző reformjavaslatok körüli kiterjedt viták arról tanúskodtak, hogy kialakult az új, dinamikus nyilvánosság, az önmagát emancipáló civil társadalom legfőbb orgánuma.¹⁴

Az új civil társadalom, bár teret adott a demokratikus ellenzék és a kritikus társadalomtudósok vitáinak és javaslatainak, jórészt a spontán önszerveződések különböző formáiból nőtt ki. A független csoportosulások megszervezésében Magyarországon nem játszott kiemelkedő szerepet semmilyen, a KOR-hoz, a Charta 77-hez vagy a Szolidaritáshoz hasonló szervezet. Ennek ellenére, azoknak, akik tagadják, hogy létezne ma Magyarországon civil társadalom, javaslom, hogy vessenek még egy pillantást az 1988-as évre (lásd Kurtán – Sándor – Vass 1989). Az 1988-tól

felvirágzó egyesületi élet megnyilvánulásai s a változatos polgári kezdeményezések a legkülönbözőbb elvek szerint osztályozhatók.¹³

1. KLUBOK, KÖRÖK, „KOLLÉGIUMOK”

A „körök kora” az 1985-ös klubtalálkozótól az 1988-as nyári szárszói táborig tartott, s a résztvevők egyre inkább a civil társadalom alulról történő újraépítésének szellemében tevékenykedtek.

2. ÚJ TÁRSADALMI MOZGALMAK

A kádárista Magyarország viszonylagos modernsége és nyitottsága a Nyugat felé alkalmas terepet jelentett a legújserűbb társadalmi törekvések, elsősorban a környezetvédő és ifjúsági mozgalmak, de a pacifizmus kialakulása számára is. Eleinte e csoportok kerülni kívánták az általános politikai szándék látszatát, de 1988-ra a bős–nagymarosi vízlépcső megépítése ellen indított ökológiai mozgalom már átlépte a politizálás határát, s a független nyilvánosságért vívott harcában a civil társadalom önszerveződésének programját követve a rendszer megváltozásának katalizátorává vált.

3. ÉRDEKKÉPVISELETEK ÉS SZAKMAI EGYESÜLETEK

Magyarországon — Lengyelországtól eltérően — minden bizonnyal a második gazdaság individualizmust erősítő következményei miatt a független érdekképviseletek viszonylag későn jelentek meg. A legjelentősebbek: vállalkozói szervezetként a VOSZ, új szakszervezetként a TDDSZ, a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája, a Munkás Szolidaritás és a Munkástanácsok Szövetsége. A szakmai szervezetek közül kiemelem az 1988-ban alakult Nyilvánosság Klubot és a Független Jogász Fórumot.

4. ÁTFOGÓ POLITIKAI REFORMMOZGALMAK

Magyarországon nem született a lengyelországihoz hasonló átfogó reformmozgalom. Erre az 1985-ös monori találkozón történt az első — és utolsó — komolyabb erőfeszítés. A résztvevők később — amellet, hogy szükségét érezték a szerteágazó tevékenységek összehangolásának — azt is belátták, hogy mielőbb politikai szervezetté kell válniuk, ha a létező mozgalmakkal azonosulni nem tudó társadalomnak reális alternatívát akarnak kínálni, s nem ábrándokat kergetni egy kizárólag felülről véghezvitt reformról. Azok után, hogy a népi értelmiségiek az 1987-es lakiteleki találkozón elindították saját mozgalmukat, egyetlen, a teljes társadalmat átfogó politikai szervezetről már nem lehetett szó. Nem tölthette be ezt a funkciót a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a FIDESZ, a Márciusi Front és az SZDSZ sem.

A nyilvánosságért folytatott hosszú küzdelem végső eredménye, az 1989-ben megszületett, egyesülési és gyülekezési jogot szabályozó törvény a civil társadalom győzelmét jelentette, s még a Szolidaritás 1980-as legalizálásánál is átfogóbb változásról tanúskodott (lásd Bruszt 1990; Halmi 1990: 97–107).

A civil társadalom újraépítésének stratégiája, ha korlátok között is, diadalmaskodott Magyarországon. Az új szervezetek és mozgalmak, egy sor reformjavaslat birtokában és különböző lakossági akcióktól támogatva, mindinkább eluralták a nyilvánosság szféráját, először a tudományos kiadványok terén, majd végül behatoltak a hetilapok és a napilapok világába is. Ilyen körülmények között a rendszer már nem szilárdíthatta meg legitimitását a jogszabályok szigorításával. A nyilvánosság szférájában elszenvedett veresége nemcsak megrendítette legitimitását, egyszerűen megmutatta, hogy a rendszer sebezhető. Az egyesülési jogról szóló törvénytervezet nyilvános vitája, amelyet alighanem az ellenőrzött vagy az áldemokrácia fórumának szántak, valódi demokratikus politikai vitává nőtte ki magát.¹⁶ Ennek ellenére, a nyilvános vita módszere önmagában, bármennyire sikeres volt is, hosszú távon nem lehetett elegendő, még a civil társadalom szervezetei számára sem.

Először is, túlságosan időigényes volt: egy egész alkotmányt nem lehetett létrehozni olyan módszerrel, amely két alapjog megalkotására (egyesülés és gyülekezés) hat vagy ennél is több hónapot igényelt. Másodsor: az uralkodó pártnak veresége után módjában állt — és élt is ezzel a lehetőséggel —, hogy manipulálja a „társadalmi vita” lefolyását. Harmadsor: a magyar társadalom és szervezetei már túl plurálisak voltak ahhoz, hogy egységesen szóljanak; közös hangot csupán annak a néhány alapjognak a kérdésében találtak, melyre az egész civil társadalomnak szüksége volt. Negyedsor: még a civil társadalom néhány emlékezetes győzelme után is kockázatos volt a kommunista ellenőrzés alatt álló régi parlament törvényhozása útján kialakítani az új politikai rendszer kereteit. Az 1988-ban javasolt — és a társadalom által heves ellenérzéssel fogadott (lásd Kukorelli 1991:138) — új választójogi törvény tervezetéből kiderült: kidolgozható olyan formális demokratikus eljárás és forgatókönyv, mely lehetővé teszi az uralkodó pártnak, hogy a régi rendszerben felépített monopolisztikus hatalmát átmentse. Ennek ellenére a rezsím saját, a törvényhozás és alkotmányozás terén tett formális javaslatait után gyenge lábakon állt ahhoz, hogy egyszerűen új rendelkezésekkel álljon elő; a nem demokratikus úton választott parlament rendkívül népszerűtlen volt a bős-nagymarosi vízierőmű ügyében vállalt, sokat és nyilvánosan bírált szerepe miatt, és persze elégséges legitimitása sem volt ahhoz, hogy önállóan cselekedjék. Magyarországon 1989-ben, ugyanúgy, mint valamivel korábban Lengyelországban, létre kellett hozni az egyezkedés és a kompromisszum új fórumát, mely félig-meddig törvényes keretűl szolgál a demokratikus rendszer kiépítésének és egyszerűen lehetővé teszi az elmozdulást a politikai holtpontról.

Paradox módon a magyar civil társadalomnak az egyesületi törvény terén kivívott jogi és alkotmányos győzelme zárta le voltaképpen a társadalmi önszerveződés legpezsgőbb időszakát. A civil társadalom intézményes fejlődésének útjából elhárultak az akadályok, mint azt a kisebb klubok, egyesületek és egyéb szervezetek számának további

gyarapodása is mutatta. Az egyesületi törvény kapcsán kiéleződő konfliktus legfőbb haszonélvezői között megjelentek a politikai pártok is.

1989, Kelet- és Közép-Európában a „forradalom” esztendeje, tárgyalásos átmenetet hozott Lengyelország és Magyarország számára. Ilyen jellegű változások nem mehetnek végbe a politikai társadalom szereplői nélkül, s valóban, a civil társadalom intézményesítéséhez szükséges jogi és alkotmányos keretek kidolgozása is a politikai aktorok jogi és stratégiai tudását, az alkudozásra való rátermettségét igényelte. Az új feladatokat Lengyelországban egy politikai ellen-elit tagjai, Magyarországon pedig a különböző politikai pártok vállalták. Fontos volt, hogy a rivális politikai aktorok feltétlenül biztosítékokat adjanak a korábban uralkodó pártnak, megkönnyítve ezzel a visszavonulását, hatalmának csaknem teljes feladását. Ilyen biztosítékokkal nem szolgálhatott volna tömegmozgalom, melyben mindig munkálkodnak fundamentalista elemek. Az is meggondolandó volt a reformkommunisták számára, hogy az új politikai pártok partnereikké váljanak egy esetleges új kormányban, s közösen viselik majd a súlyos gazdasági döntések felelősségét. A magyar pártok, amelyek viszonylag csekély legitimitással rendelkeztek, nem használhatták a Szolidaritás mintájára a régi „mi” és „ők” — értsd: legitim társadalom kontra immorális hatalom — szembeállítását. Sőt, minél kevésbé voltak legitimek a politikai élet új szereplői — ez történt Magyarországon, Lengyelországgal ellentétben —, annál nagyobb engedményeket kellett kapniuk a hatalomtól, hogy a demokratikus választások majd legitimálhassák a frissen létrejött politikai társadalmat, amelyben a kommunisták vezető szerepet szántak maguknak. Az egész folyamat sikeréhez életbevágó volt, hogy az uralkodó párt ne veszítse el ezt az illúzióját.¹⁷

A politikai társadalom megjelenése önmagában nem feltétlenül vezet a civil társadalom széteséséhez és a változásokban betöltött szerepének elvesztéséhez, még akkor sem, ha, mint Magyarországon, akár csak átmenetileg is, de óhatatlanul meggyengült. A civil társadalom visszahúzó-dása összhangban volt a társadalmi demobilizáció és a politikai-szervezeti kiépülést egyaránt lehetővé tévő intézményesülési formákkal. Vidéken például a pártok születésének időszakában is egyre-másra alakultak az új helyi szervezetek, s keltek életre például környezetvédelmi célokat szolgáló új, lokális kezdeményezések (lásd Bilecz 1989; Rechnitzer 1989). Az sem elhanyagolható, hogy 1989-ben továbbfejlődtek a független szakszervezetek, melyek a sztrájktervezet ekkor már szigorúbban ellenőrzött „társadalmi vitája” során erős befolyást gyakoroltak a kormányra, hozzájárulván egy újabb, nyugat-európai mértékkel mérve is modern törvény megalkotásához.

Amikor megalakult az Ellenzéki Kerekasztal (EKA), majd megindultak az uralkodó párttal és szövetségeseivel folytatott közös tárgyalások, a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája résztvevőként (mint az EKA tagja), megfigyelői státuszban kapcsolódott be az egyezkedési folyamatba, s ez a független szakszervezeti mozgalom politikai jelentősé-

gének hivatalos elismerését jelentette. Az új pártok némelyikét szoros kapcsolatok fűzik a civil társadalomhoz, ami kivált 1989 szeptember-novemberében tett szert jelentőségre, amikor aláírásgyűjtés kezdődött az elnökválasztásról dönteni hivatott népszavazás érdekében. Az aláírásgyűjtéssel egybekötött petíciós kampányt elsősorban a FIDESZ és az SZDSZ szervezte, és ennek során ugyanazokat a kommunikációs hálózatokat és módszereket használták, ugyanabban a stílusban léptek fel, mint a bős – nagymarosi vízierőmű elleni környezetvédő mozgalom (Babus 1989). A civil társadalom mozgósításával a FIDESZ és az SZDSZ nemcsak saját szervezetét frissítette fel, hanem ahhoz is hozzájárult, hogy legitimé tegyen egy olyan alkotmánytörvényt, melyet a Nemzeti Kerekasztal elitmegállapodása nyomán egy illegitim parlament fogadott el — néhány jelentős módosítással.¹⁸

Mindazonáltal a petíciós kampány és a népszavazásért indított mozgalom megmutatta, hogy a jelentős politikai személyiségek a pártok kötelékébe tartoznak. A környezetvédők legismertebb mérsékelt vezetői például egyre-másra csatlakoztak a civil társadalomból kinövő három legnagyobb párt valamelyikéhez, a FIDESZ-hez, az SZDSZ-hez vagy az MDF-hez és a pártok keretében létesült zöld csoportokban és bizottságokban folytatták tevékenységüket. Ez a változás kezdetben óhatatlanul gyengítette a szoros értelemben vett ökológiai szervezeteket. Ám véleményem szerint a személyi átrendeződés nyomán egy időre a politikai fundamentalizmus esélyei is csökkentek. A pártoknak azonban semmiképpen sem állt szándékában a környezetvédő mozgalom kiszorítása, ez egyszerűen így alakult a kommunista hatalom lebontásáért és az ezzel kapcsolatos kérdések megoldásáért vívott küzdelemben, melyben egy meggyőző zöld párt számára már nem akadt hely.

A kommunista rendszer bukása után az új kormányok hatalomra kerülésével a civil társadalom kiszorítására irányuló törekvések csak tovább erősödtek; újból előkerült az etatizmus, csak éppen más áruhát öltve. E változások indítékai eltérőek. A vezető magyar politikai személyiségek egy része nyíltan etatistának vallotta és vallja magát ma is, abban a meggyőződésben, hogy minden hatalmat azoknak a kezébe kell letenni, akik jogszerűen irányítják az államot. A Magyar Demokrata Fórum számos tagja nyíltan ilyen nézeteket hirdet, és némelyikük ráadásul kifejezetten rokonszenvez a konzervatív szellemben szerveződő, hierarchikus, tekintélyelvű állam eszméjével.¹⁹ Valamivel gyakorlatiasabban gondolkodnak azok, akik szerint az államszocialista gazdaságot csak egy erős állam és egy erős kormány képes átalakítani, mivel csak egy ilyen együttes tud kitartani a lakosság széles rétegeinek rövid távú gazdasági érdekeivel ellentétes irányvonallal.²⁰ Végül, a politikusok egy része tévesen úgy véli, hogy a civil társadalom a pártalakulás időszakában — azaz 1989-ben — nem egyszerűen visszaszorult, hanem még nincs is jelen, és alkalmasint úgy gondolják, hogy az alkotmányozásnak és törvényhozó tevékenységnek mindenekelőtt a civil társadalom üdvös, ám kétségtelenül elhúzódó

intézményesítését kell szolgálnia, amiért egyedül a parlament vállalhatja a felelősséget.

Tekintsük most át, milyen összefüggésben szorítják ma háttérbe Magyarországon a civil társadalmat, s milyen jelentősebb törekvések hatnak ez ellen a folyamat ellen.

1. Megszűnt a törvénytervezetek nyilvános *társadalmi vitája*. Az intézmény, bár eredetileg csupán a valódi demokratikus részvétel pótlására szolgált, az átalakulás időszakában jelentős szerephez jutott a rendszer demokratizálásában, főként abban az időszakban, amikor működését még nem korlátozták. A vezető kormánypart (MDF) és a legnagyobb ellenzéki part (SZDSZ) megállapodása után a társadalmi vitákat előíró rendeletet visszavonták, mondván, hogy a demokratikusan választott parlament mellett ez fölösleges látszatintézmény.²¹

2. A választások óta a kormány és a legfőbb kormánypart fáradhatatlanul támadja a *sajtót* és arra törekszik, hogy állami ellenőrzés alá vonja az elektronikus médiát. A magánkézben lévő lapok egy részének ellentámadásai, az újságírói kamarák s kivált a Nyilvánosság Klub fellépése patthelyzetet alakított ki ebben a kérdésben. A háború folytatódik, a kormány részéről egyre visszataszítóbban és fenyegetőbb, ám a független sajtó ennek ellenére kitart (Farkas 1990). Az elektronikus média esetében két tényező hathat az etatista tendencia ellen: a magánállomások megjelenése (jelenleg „frekvencia-moratórium” van érvényben), habár a kormány megteheti, hogy maga szabja meg e téren, ki lehet vásárló, valamint a magyar polgárok az a jó szokása, hogy kételkedve fogadjanak mindent, ami a rádióban vagy a televízióban elhangzik.

3. *Helyi önkormányzatok*. A központi kormány kísérletet tett arra, hogy a háború előtti hierarchikus Magyarország bizonyos intézményeinek és jelképeinek felelevenítésével centralista, tekintélyelvű hatalmi struktúrát alakítson ki a helyi önkormányzatokban. Mivel azonban a helyhatósági törvény megalkotásához az alkotmány kétharmados többséget ír elő, az ellenzék nagy mértékben mérsékelte a javaslatot, s ha kiküszöbölni nem is tudta belőle a centralista elemeket, 1990 őszén, az önkormányzati választásokon a helyi Magyarország a kormányparti jelöltek megbuktatásával válaszolt, s velük szemben a nagyobb helységeken az SZDSZ- és a FIDESZ-jelölteket, a kisebb helységeken pedig a függetleneket részesítette előnyben. A kormány az új önkormányzatok költségvetésének szigorú megszorításával vágott vissza.

4. A kormány nem sok figyelmet szentel a *szakszervezeteknek*. A független szakszervezetek által emelt kifogások és az új szakszervezeti kerekasztal tiltakozása ellenére a Munkaügyi Minisztérium megtartatta a vállalati tanácsi választásokat, hogy a saját embereit juttathassa a legfontosabb vezető pozíciókba.²² A kormány hagyta, hogy soravadszán induljon az Érdekegyeztető Tanács, ahol a munkáltatóknak, a munkavállalóknak és a kormány képviselőinek kellene megvitatniuk a társadalmi és gazdasági kérdéseket, valamint az ezekkel kapcsolatos törvényeket. Ez az

intézmény egyedül 1990 októberében, a taxisblokádnak idején jutott nagyobb szerephez, amikor a válságot tulajdonképpen az Érdekegyeztető Tanács által folytatott és a televízió által is közvetített tárgyalásokon oldották meg. A szakszervezeti vágyon kérdésének elodázása arra vezetett, hogy a régi szakszervezet, a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége — amely a demokratikus, horizontális szervezetek kiépítése helyett sokkal inkább a szociális demagógiában jeleskedik — megerősödött. Eközben az új szakszervezetek voltaképpen továbbfejlődtek, de ha a kormány nem ad nekik szervezeti biztosítékokat, akkor nem nagyon lesz mit szembeszegeznük az MSZOSZ bérdemagógiájával.

5. A kormány és a kereszténydemokrata környezetvédelmi miniszter, nem törődve azzal, hogy az MDF-nek mint mozgalmi pártnak az ökológiai aggályokat is szem előtt kellene tartania, a növekedés és az iparosítás hagyományos mintáinak elvetéséért igencsak keveset tett. Csekély figyelmet szentelnek annak a körülménynek, hogy a Magyarországon beruházó külföldi vállalatok egy része Nyugat-Európában már elavult és környezetvédelmi okok miatt betiltott technológiák alkalmazását tervezi. A régi és az új ökológiai csoportok tevékenysége nagyon lassan tér magához, és a környezet jelenlegi állapotát tekintve e téren újabb küzdelmek várhatók (Illés 1990).

4. POSZTKOMMUNIZMUS ÉS CIVIL TÁRSADALOM

A kommunizmus bukása után kialakult rendszerekben a civil társadalom nehéz helyzetéért nem csak a civil társadalom ellenségei a felelősek. Véleményem szerint legalább annyira hibásak korábbi „barátai” is. Lengyelországban a civil társadalom rekonstrukciójáért vívott küzdelem dualisztikus képzetében az egységes társadalom sorakozik fel ellenségével, a változatlan pártállammal szemben: a „mi” az „ők” ellen. Ebben a felállásban a különböző ideológiai irányzatoknak könnyű volt az egységes, önkorlátozó társadalmi mozgalomhoz csatlakozniuk, sőt nem is tehettek másként, ha egyáltalán részt kívántak venni a politikában. Nemszak az univerzalistáknak, a reformistáknak, a radikálisoknak és a szociáldemokratáknak, hanem a nacionalistáknak, a forradalmároknak és a liberális gazdaság híveinek sem volt más választásuk, mint felvenni a harcot a mozgalom oldalán. Ez volt a legjobb módja annak, hogy rövid vagy hosszú távon programjaik számára intézményes támpontokat teremtsenek, persze mindig a megszabott korlátok között, amelyek sohasem engedték, hogy maradéktalanul képviseljék saját ideológiai elképzeléseiket. Ennek ellenére a különböző irányzatok híveinek mindig voltak fenntartásaik, ám Lengyelországban ezek csak a Szolidaritás meggyengülése után, a szabad nyilvánosság légkörében kerültek felszínre. Ekkor derült ki, hogy a civil társadalom újraépítésére összpontosító program túl kollektivistá a liberá-

lisoknak, túl kozmopolita a nacionalistáknak, túl defenzív a forralmárok-nak, túl liberális az osztályérdekeket hirdető neomarxistáknak és túl populista a reálpolitikusoknak. Az ellenség távoztával a sokféle tábor egymás ellen fordult, támadták a civil társadalom szószólóit, sőt magát a demokratikus civil társadalom programját is, pedig többségük számára ez volt az egyetlen közös pont, melyből kiindulva megegyezésre juthattak volna egymással. A Mazowiecki-kormányral és Balcerowicz-reformmal szembeni népi megmozdulás, a Walesa- és a Tyminski-jelenség, valamint a lengyel parlament jelenlegi helyzete jelölik ki annak az összetett viszonyrendszernek a koordinátáit, melyben a pártok a konszenzus remé-nye nélkül osztják fel maguk között a politika szféráját, mindinkább szembekerülve a demokratikus önszerveződés útját járó társadalommal. Ez a társadalom pedig, a részvétel polgári módozatai híján populista nézetekkel itatódik át.

Magyarországon természetesen a civil társadalomra alapozó progra-mot sohasem lehetett hozzárendelni valamely egységes mozgalomhoz. Az 1956 utáni magyar társadalom ehhez túlságosan apatikus és túlságosan individualista volt. Ennek ellenére 1988-ban számos független csoport jött létre, komplex, egymással összefonódó szövetségekbe rendeződve. Az új, autonóm csoportok mind a demokratikus civil társadalom Közép-Kelet-Európában magasra emelt zászlaja alatt sorakoztak fel a politika demok-ratizálását és a valódi modern piacgazdaság megteremtését hirdetve. Magyarországon sokan vannak, akik 1989-ben még a civil társadalom hívéül szegődtek, de 1990-ben már egészen más, a civil társadalom programjával összeegyeztethetetlen célokkal álltak elő. Meggyőződés-em, hogy a civil társadalom fogalmának használatát ellenző értelmiségiek nemegyszer ezekre az újonnan kitűzött célokra reagálnak. A tisztogatni és büntetni vágyó forradalmárok az önkorlátozó forradalom eszméjét túlságosan szűkösnek, a civil társadalom újraépítésére irányuló törekvést pedig túlságosan törvénytisztelőnek és fokozatosnak találták. Az új pro-fesszionális politikusok demokrácia-felfogása pedig, amelyet inkább a nyugati hatalmi elit gyakorlatából, semmint a nyugati eszményekből merítettek, túlságosan szűkkeblűnek bizonyult ahhoz, hogy tudomásul vegyék: a kommunikációs csatornák a pártokon és a parlamenteken kívül álló csoportok számára is nyitottak. Némi cinizmussal azt mondhatjuk, hogy ők is veszélyben érezték új, képzelt hatalmi monopóliumukat. A burzsoá szerepében tetszelgő liberális közgazdászok, akik korábban nem győztek arról írni, hogy a piacgazdaság csak a civil társadalom talaján működhet, mostanra a szakszervezetek, környezetvédők, fogyasztói egye-sületek s más autonóm csoportok társadalmát csak a fejlett piacgazdasá-gokban megengedhető luxusnak tartják. Véleményük szerint teljesen elegendő, ha a tulajdonvédelem körül szerveződik egy minimálisra szorí-tott civil társadalom. A liberális közgazdászok ezért az elitdemokratákkal lépnek szövetségre, mert szeretnék a politikát elszigetelve tartani a társadalmi befolyásoktól. Láthatóan sem ők, sem az elitdemokraták

nincsenek tisztában azzal, hogy a demokratikus választásokon szerzett, de semmi mással alá nem támasztott, hajszálvékony legitimitásuk nem fogja kielégíteni a súlyos gazdasági gondokkal küzdő lakosságot. A másik oldalon állnak a nacionalisták, akik örökké a múltba tekintgetnek és a nagy, képzelt közösséggel vannak elfoglalva, ahelyett hogy a következő század próbatételei előtt álló valódi közösségekkel törődnének. A nacionalisták, az osztályérdekek hirdetőivel együtt, a társadalmi tiltakozást populista irányba igyekeznek terelni.

Újjáéledhet-e a demokratikus civil társadalom programja e sok ellenlábassá vált régi barát ellenében? Először is, a civil társadalom még nem halt meg, sőt az új rendszer ormótlan etatizmusa már kezdi magához téríteni. Nincs olyan nap, hogy a magyar sajtóban ne kelne valaki a fenyegetett önszerveződési formák és kommunikációs csatornák védelmére, méghozzá a civil társadalom álláspontjáról kimondatlanul is utalva a kettő közti belső összefüggésekre.²³ Am stratégianak, ahhoz hogy sikeres legyen, nem elég egyszerűen csak támadni a civil társadalom új hitelrontóit, meg is kell nyernie az ellene felsorakozott tabor tagjainak egy részét. A civil társadalom szószólóinak valami rendkívül konstruktívát kell tudniuk szembeszegezni a versengő ideológiai álláspontokkal, s miközben bírálják ellenfeleik nézeteit, meg is kell őrizniük a bennük rejlő értékeket.

1. A gyors rendszerváltozásra vágyó forradalmárokat újból meg kell győznünk arról, hogy a forradalmi demagógia, az ellenségkeresés, a politikai igazságszolgáltatás, a tisztogatás, az elitek haladéktalan lecserélése mindig az államot erősíti, és a többé-kevésbé érintetlenül maradt szovjet típusú társadalom viszonyai között ez csak konzerválja és megerősíti az államapparátusban gyökerező régi, központi intézményrendszert. Az igazi forradalom változatlanul önkorlátozó, és nem az egyéneket, hanem a struktúrákat támadja.

2. A politikai pártoknak saját, frissen szerzett tapasztalataikból tanulva be kell látniuk, hogy a civil társadalom gyengítése még a parlamentnek a jog- és hárszabályokon nyugvó törvényessége esetén is ingataggá teszi a társadalmi legitimitást. A civil társadalom gyengítésével nem nyernek a pártok, sem a parlament, mely szavazógépezetté, demokratikus komédiává süllyed; nem nyer a kormány, hiszen a hatékony cselekvéshez a kormányembereknek is szükségük van társadalmi legitimitásra; a civil társadalom gyengítésével csupán egyvalami válik mind erősebbé: az államszervezet.

3. Az új vállalkozóknak és értelmiségi támogatóiknak be kell bizonyítanunk, hogy a gazdaság liberalizálása a demokratizálódó viszonyok között a kormány demokratikus legitimitásának folyamatos megújulásától és a különböző társadalmi csoportok, elsősorban a munkások és az alkalmazottak türelmétől függ.²⁴ Am, ahogyan a taxisblokád is rávilágított, ezeket a feltételeket csak a szervezett tárgyalófelekkel folytatott szüntelen konzultációk biztosíthatják, valamint az, ha a gazdasági átalakulás anyagi terheit viselő lakosság jelentős rétegei intézményes és tulajdoni ellenszol-

gáltatást kapnak (részvétel a döntéshozatalban, munkásrészvények, állampolgári részvények).

4. Azokat, akik hisznek a nacionalisták ígéreteiben, meg kell győznünk arról, hogy egy látszatközösség üres jelképrendszerénél előbbrevalóak és tartalmasabbak a valódi közösségek: a szomszédokkal, munkatársakkal, barátokkal vállalt szolidaritás. Szavaink azonban csak akkor lesznek érvényesek, ha becsüljük és támogatjuk az alulról induló társadalmi önszerveződést, ahelyett, hogy visszarettennénk tőle, mint azok az elitpolitikuskok és liberálisok, akik alulmaradnak a demagógokkal szemben, ha nem tudnak látványos gazdasági eredményekkel előállni.

5. Az osztályokra alapozó politika hirdetőinek azt kell válaszolnunk, hogy az összes társadalmi csoport parlamentü képviselöte, a „weimarizáció” és „kormányozhatatlanság” szinonimája. Hány osztálypártot engedhet meg magának egy elszegényedö társadalom? Helyesebb, ha a különböző osztályok és rétegek a civil társadalom szintjén szerveződnek, és az osztályhatárookra tekintet nélkül, a szervezeti és egyesületi autonómia nevében kötnek politikai szövetségeket egymással. A szakszervezeti mozgalom képviselői pedig könnyen megérthetik, hogy a gyámkodás lealacsonyító mindazok számára, akik nem szorulnak rá, s hogy a szervezeti előnyök megszerzésének majd később láthatják hasznát, amikor már lesz mit bevonnü az újraelosztásba. Ám elosztani azt, amit nem termeltek meg, nem szociáldemokrácia, hanem peronizmus, mely a jobboldali diktatúra csíráját hordja magában.

Ezeket az érveket kellene a civil társadalom szószólóinak felhasználniuk annak érdekében, hogy újratermthessenek valamit a régi, nagy szövetségből, mely hozzásegítette öket a tekintélyuralmi rendszer megrendítéséhez. Emellett a vázolt gondolatok hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a politikai élet résztvevői kialakítsák azt a modern demokrácia-modellt, amely eredeti módon ötvözi a szabadság, a szolidaritás és a képviselölet eszméjét.

Fordította: Náday Judit

JEGYZETEK

¹ A demokratikus civil társadalomról folytatott vita normatív megalapozásáról lásd Arato – Cohen 1992.

² A civil társadalom vázolt fogalmának teljesebb kifejtését lásd Arato – Cohen 1992. Hajlok a gondolatra, hogy szükség van a gazdasági társadalom fogalmára is, amely a politikai társadalomhoz hasonlóan közvetítő szerepet tölt be.

³ Lásd például Stepan 1988., továbbá Weintraub 1988. Mindamellott kétkedve fogadom a civil társadalom azonosítását a piactársadalom intézményrendszerével (ez utóbbi szféra számára én találóbbnak tartom a „gazdasági társadalom” különálló kategóriáját), miként Weintraub teszi, és ugyanilyen kétkedéssel szemlélem azt is, amikor a politikai társadalom,

valamint a nyilvános kommunikáció és vita republikánus színezetű fogalma közé tesznek egyenlőségjelet. Ez utóbbi felfogás figyelmen kívül hagyja a stratégiai helyzetben lévő aktorok Stepan által is hangsúlyozott pártpolitikai szféráját, amely véleményem szerint szintén a politikai társadalom körén belül értelmezhető a legjobban. Mi több, ahelyett, hogy Hannah Arendt nyomán a nyilvánosság szféráját teljes mértékben a politika részének tekintenénk, helyesebben tesszük, ha Habermas korai munkáinak szellemében a nyilvánosságot és ebből következően a kommunikációt és a vitát az intézmények világába utaljuk. Mindamellet — Habermasszal ellentétben — megjegyzem, hogy a nyilvánosság struktúrája más a politikai és más a civil-kulturális szférában.

- ⁴ Az újonnan csatlakozó értelmiségiek a legkülönbözőbb szervezetekből jöttek: a KOR-ból, a demokratikus katolikus értelmiségiek (KIK) klubjaiból, a Tapasztalat és Jövő (DIP), valamint a Repülő Egyetem köréből.
- ⁵ Nem hiszem azonban, hogy meg lehetett volna állítani a mozgalom átpolitizálódását, és a Szolidaritást egyszerű szakmai vagy kulturális szervezetté redukálni. Az örökös fenyegetés, a korábbi egyezmények állandó megsértése és korlátozása a hatalom részéről egyre tovább hajtotta a Szolidaritást a politizálódás útján, hiszen addig elért eredményeit is csak harc árán tudta megőrizni.
- ⁶ A „társadalom önmagától való visszarettenésének” gondolatát J. Corradi és munkatársai dolgozták ki.
- ⁷ Ezt a gondolatmenetet lásd Arato és Cohen „Civil Society and Political Theory” c. munkájának első fejezetében (Arato–Cohen 1992).
- ⁸ E tevékenységekről hasznos összefoglalót olvashatunk a *Reinventing Civil society. Poland's Quiet Revolution 1981–1986* című kötetben. The U.S. Helsinki Watch Committee, New York 1986.
- ⁹ Két oldalról mutatja be a Szolidaritást ért bírálatokat kitűnő cikkeiben Smolar és Walicki (lásd Arato–Fehér 1991).
- ¹⁰ Beszélgetés J. Kuronnal Varsóban, 1987 februárjában.
- ¹¹ Lásd Ost remek elemzését a Szolidaritásról munkájának (1990) 7. és 8. fejezetében. Maradéktalanul egyetértek fejtegetéseivel, melyekből igen sokat tanultam. Egyedül azt a feltételezést vetem el, hogy a Szolidaritás vezetősége neokorporatista alkura törekedett volna, jöllehet később, 1989 elején megvalósult egy ilyen egyezség a kerekasztal tárgyalásain. A neokorporatista analógia kizárólag az 1981-es évben állja meg a helyét — ekkor is csak részben —, amikor a Szolidaritás elsősorban munkásszervezetként lépett föl. 1988-ban és 1989-ben, mint Ost maga is rámutat, a Szolidaritás mindenekelőtt politikai szervezet volt, és ezért a hatóságokkal kötött megállapodása gyökeresen különbözik mindenféle „társadalmi paktumtól” vagy „társadalmi szerződéstől”.
- ¹² Hankiss Elemér úttörő munkájában kitűnő elemzést készített a kései Kádár-korszak „második társadalmáról”. Az 1980-as évek közepén Hankiss Elemér számos írásában az első — hivatalos, állami irányítású — és második — félig legális, részben magán — gazdaság mintájára elkülöníti egymástól az első és „második” nyilvánosságot, kultúrát, törvényességet, társulási formákat, első és „második” társadalmi tudatot, azaz megkettőzi a társadalmi lét minden szféráját, kivéve a politikait (Hankiss 1986). Jöllehet Hankiss nem dolgozza ki elméletét a „társadalmi paradigma megkettőződésének” eredetéről, a jelenség kialakulásában fontos szerepet tulajdonít az 1968-as gazdasági reform szándékoltalan következményeként kiépült második gazdaságnak. Kétségtelen, hogy a Hankiss által leírt állapot létrejöttében közrejátszott egyrészt a rendszernek az a törekvése, hogy biztosítsa a részlegesen megreformált kétszektörű gazdaság hazai és nemzetközi feltételeit, másrészt szerepe volt benne a rendszer legitimitás-igényének is, melyet a vezetés a társadalom demobilizálásával és a magánszféra *de facto* felszabadtásával kívánt kielégíteni. Hankiss elméletével kapcsolatban a legfőbb fenntartásom az, hogy a rendszertől

független, de nem tudatosan szerveződő, politikamentes, nem hivatalos mechanizmusokat, struktúrákat, folyamatokat — melyektől minden szovjet típusú társadalom reprodukciója függ — nem különbözteti meg kellőképpen a sokszor kifejezetten politikai, szervezett tevékenységektől (mint amilyen a *szamizdat* kiadványok második nyilvánossága).

- ¹³ A monori találkozózn elhangzott beszéd.
- ¹⁴ Az eszmények radikalizmusukkal hamarosan túlléptek minden programon. A demokratikus ellenzék és új szervezetei 1989-re már voltaképpen teljesen feladták a kompromisszum gondolatát, azaz hogy meghagyjanak bizonyos hatalmi pozíciókat (például a köztársasági elnöki tisztséget) az uralkodó párt kezében. A pártreformerek és a mérsékelt ellenzék egy része egészen 1989 szeptemberéig próbálkozott egy ilyen megoldás keresésvitelével, kifejezetten a lengyel tárgyalásokra utalva, melyek során egy, a magyarnál sokkal erősebb mozgalom volt kénytelen kiegyezni a hatalommal. A demokratikus ellenzék közreműködésével szervezett, 1989 novemberében tartott népszavazás aztán végérvényesen elvágta a kompromisszum lehetőségét. De vajon érvényüket veszítették-e ezzel a *Társadalmi szerződésben* megfogalmazott javaslatok? E kérdésre öt okból is nemet kell mondanunk: 1. A lengyel példát szem előtt tartó javaslatok előre jelezték a megegyezések lehetséges irányait, melyektől még maga Lengyelország sem tudott eltérni. 2. Ennél is fontosabb, hogy a *Társadalmi szerződés* határozott képet adott arról, hogy miként kell működnie a tárgyalásos megoldásnak az *első* olyan országban, ahol az uralkodó párt és a Szovjetunió vér és anarchikus következmények nélkül adja fel állásait. Miatán ez megtörtént, más országok előtt is megnyílt az út, hogy — miként először Magyarországon — kiterjesszék a lehetőségek határait, végső soron a stratégiai önkorlátozás elvét is feladva. 3. Magyarországon az önkorlátozás elemeit magukba építő különböző programok döntő fontosságúak voltak a reformtárgyalások elindításában, melyektől *kezdésben* mind a reformerek, mind a nyilvánosság visszariadt volna, ha nem reménykedhet valamiféle strukturális kompromisszumban. 1989 szeptemberében még nélkülözhetetlen volt, hogy a pártvezetés köreibe tartozó reformerek higgyenek a kiegyezés lehetőségében, s hogy e hitükben, még ha a maguk érdekében is, az ellenzékiek egy része is megerősítse őket. 4. A *Társadalmi szerződés* önkorlátozást hangsúlyozó érvei, bár stratégiaailag idejétmúlttá váltak, nem veszítették el normatív értelmüket. Gondoljunk csak a különböző kelet-európai országokban újraéledő forradalmi demagógiára és törekvésekre, melyekben kivált a politikai jobboldal jár elől. 5. A három területre — az államra, a gazdaságra és a *civil társadalomra* — kiterjedő strukturális változások szorgalmazása nem veszítette el aktualitását (miként erre a jelen tanulmány is igyekezett rámutatni), még akkor sem, ha a főbb politikai pártok megfeledeztek a harmadik összetevőről. Szövetségeik, a radikális közgazdászok bírálataival ellentétben nekem az a véleményem, hogy a demokratikus ellenzék tagjai túl gyorsan mondtak le az aktív civil társadalom és az ipari demokrácia követeléséről.
- ¹⁵ Stumpf István ezeket két kitűnő cikkben (1988; 1990) tipologizálta. Tipológiáját kombinálom, csökkentem és kissé megváltoztatom.
- ¹⁶ A társadalmi vita problémájáról lásd Bruszt 1990:373–374.
- ¹⁷ A román és részben a bolgár példa azt bizonyítja, hogy nem volt teljesen képtelen ez az illúzió. Magyarországon az 1989 novemberében tartott népszavazáson mindössze 6000 szavazat akadályozta meg Pozsgay elnökségét. Amennyiben ő kerül az elnöki székbe, talán a parlamenti választások is más fordulatot vettek volna, s meglehet, hogy ma egy MDF–MSZP koalíció állna az ország élén.
- ¹⁸ Lásd Arató 1990: 1–2. Az utolsó kádárista parlament módosító javaslatairól lásd Interjú Tölgyessy Péterrel. *Ellenzéki kerekasztal*. 152. old.
- ¹⁹ A magyar kormánypolitika etatista fordulatát számos helyen dokumentálták már, elsősorban a mára legálissá vált *Beszélőben*, mely ismételtelen közölt cikkeket a témában. Kitűnő angol nyelvű tanulmányt írt az első időszakról Bihari Mihály (1990:33 skk.).

Jóllehet Ágh Attilának ugyanebben a kötetben megjelent elemzése alátámasztja Bihari érveit (Ágh 1990), én mégis úgy vélem, hogy a túlpártosodás vádjá kevésbé helytálló, mint a kormány túlságos megerősödéséről szóló kijelentések. E két gondolat összeegyeztetése alighanem arra a következtetésre vezet, hogy a civil társadalom visszaszorításával a pártok — sajátos módon — önmagukat gyengítették, s hogy a parlamenti többség hajszoalása közben csak a kormány erősödött, anélkül, hogy egyetlen párt — akár a koalíció vezető pártja is — bármit nyert volna.

²⁰ Alighanem ezt a nézetet vallja Jadwiga Staniszkis a kelet-európai politikai kapitalizmusról szóló tanulmányában (1990), valamint némileg csiszoltabb formában egy későbbi művében (Staniszkis 1991). Staniszkis, aki tévesen úgy véli, hogy a társadalom ereje és a kormány valóságos hatalma kiegyenlíti egymást, tanulmányában nem ad választ arra a kérdésre, hogy mi legyen az alapja a legitimitásnak a demokratizálódó, félig még autoritárius államban. Álláspontját azonban megismerhetjük abból a gyakorlati lépéséből, hogy támogatta Walesa törekvéseit.

²¹ Lásd az MDF—SZDSZ megállapodás szövegét, *Magyarország politikai évkönyve 1991*.

²² Az erről szóló dokumentumokat lásd *Magyarország politikai évkönyve 1991*.

²³ A civil társadalom védelmének jelszavait olyan, a múltban tevékeny, de mára marginalizálódott erők is használják (pl. a Pozsgay közreműködésével alapított csoportok és az ezekből létrejött párt), melyek kiindulópontot keresnek a mai pártok elleni fellépéshez. Rajtuk kívül a civil társadalom jelszavaihoz fordulnak a modernitást a korporációs, tekintélyelvű civil társadalom nevében támadó irányzatok is (pl. az egyházi törekvések némely védelmezője). A fenti körülmények azonban e tanulmány íróját nem nyugtalanítják. Mindamelllett hangsúlyoznunk kell — kivált az előbbiekkal szemben —, hogy a civil társadalom és a politikai társadalom kiegészíti egymást, s hogy a civil társadalom kategóriáját nem szabad felhasználni a kompetitív és stratégiai cselekvés, azaz a politikai pártok tevékenysége ellenében. Az utóbbi irányzatokkal szemben pedig rá kell mutatnunk a modern civil társadalom normatív prioritására, valamint arra, hogy a modern és a hagyományos szerveződések, ha a tradicionális, korporációs civil társadalomban nem is, a modern civil társadalomban jól megférnek egymással.

²⁴ E kérdésről lásd Arato 1992.

HIVATKOZÁSOK

- Ágh Attila 1990. The Year of Incomplete Changes. In: *Magyarország politikai évkönyve 1990*.
- Arato, A. 1982. *Critical Sociology and Authoritarian State Socialism*. In: Thomson, J. – D. Held (eds.) *Habermas. Critical Debates*. Cambridge: MIT Press
- 1990. Revolution, Civil Society and Democracy. *Praxis International*, (Vol. 10.) 1–2.
- 1991. Social Movements and Civil Society in the Soviet Union. In: Butterfield, J. – J. Sedaitis (eds.): *Perestroika from Below*. Boulder, CO: Westview Press
- 1992. Interpreting 1989. *BUKSZ*, nyár.
- Arato, A. – J. Cohen 1992. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge Mass.: MIT Press
- Arato, A. – F. Fehér (eds.) 1991. *Crisis and Reform in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction Press
- Babus E. 1989. Népszavazás — 1989. In: *Magyarország politikai évkönyve 1989*.
- Bihari Mihály 1990. Change of Power and Regime in Hungary (1989–1990). In: *Magyarország politikai évkönyve 1990*.
- Bilecz E. 1989. Helybenjáró helyi társadalmak — 1989. In: *Magyarország politikai évkönyve 1989*.
- Bruszt, L. 1990. (1989) The Negotiated Revolution in Hungary. *Special Research* (Vol. 57.) 2.

- Farkas Zoltán 1990. Állóháború. In: *Magyarország politikai évkönyve 1990.*
- Halmi Gábor 1990. *Az egyesülés szabadsága.* Budapest: Atlantisz
- Hankiss Elemér 1986. *Diagnózisok 2.* Budapest: Magvető
- Illés Zoltán 1990. Piros jelzés a zöldeknek. In: *Magyarország politikai évkönyve 1990.*
- Kis János 1982. Gondolatok a közeljövőről. *Beszélő*, 3.
- Kolakowski, L. 1978. Thèses sur l'espoir et le désespoir (1971). In: Z. Erard – G. M. Zygiel: *La Pologne: une société en dissidence.* Paris: Maspero
- Kukorelli István 1991. The Birth, Testing and Results of the 1989. Hungarian Election Law. *Soviet Studies*, (Vol. 43.) 1.
- Kurtán S. – Sándor P. – Vass L. (szerk.) 1989. *Magyarország politikai évkönyve.* Budapest: R-Forma Kiadó
- — — 1990. *Magyarország politikai évkönyve 1990.* Budapest: AULA – OMIKK
- Michnik, A. 1979. *L'Église et la gauche. Le dialogue polonais.* Paris: Seuil
- 1988. [1976]. The New Evolutionism. In: *Letters from Prison.* Berkeley: Univ. of Cal. Press
- Ost, D. 1990. *Solidarity and the Politics of Anti-politics.* Philadelphia: Temple University Press
- Staniszki, Jadwiga 1984. *Poland's Self-Limiting Revolution.* Princeton
- 1990. Dilemma der Demokratie in Osteuropa. In: F. Deppe – H. Dubiel et al. (eds.) *Demokratischer Umbruch in Osteuropa.* Frankfurt: Suhrkamp
- 1991. *The Dynamics of Breakthrough in Eastern Europe. The Polish Experience.* Berkeley: Univ. of Calif. Press
- Stepan, A. (ed.) 1988. *Rethinking Military Politics.* Princeton: Princeton University Press
- Stumpf István 1988. Rendszerkritika, alternatívitás generációs köntösben. In: *Magyarország politikai évkönyve 1988.*
- 1990. Pártosodás, '89. In: *Magyarország politikai évkönyve 1990.*
- Telkes A. – Rechnitzer J. 1989. Megmozdult a vidék. In: *Magyarország politikai évkönyve 1989.*
- Touraine, A. 1982. *The Voice and the Eye.* Cambridge: Cambridge University Press
- Touraine, A. et al 1983. *Solidarity. Poland 1980 – 1981.* Cambridge: Cambridge University Press
- Weintraub, J. 1988. Democracy and the Market: a Marriage of Inconvenience. In: Stepan 1988.
- Wojcicki, K. 1981. The Reconstruction of Society. *Telos*, (Vol. 47.) Spring, 98 – 104.